

BERECZ ÁGNES

Thália búvkörében – Ráday Pál és a színjátszás Pest-Budán

Kilián István 1985–1989 között a tanárom volt a Kazinczy utcai ELTE Tanárképzőben. Tőle tanultam meg a források feltárásának fortélyait; az alapadatok tiszteletét – hiszen csak ezek vezethetnek *új és egyre* szélesebb spektrumú megállapításokhoz. Kilián István hívott először konferenciára előadónak, és első publikációm útját is ő egyengette. Ám ezeknél sokkal többet adott. Vallotta, hogy fontos a munka (főleg, ha az szenvedély is egyben), de még fontosabbak a szeretetkötelékek – szeretett házastársával, Viktória asszonnyal példát mutatott az igazi életszövetségre. A legfontosabbnak pedig azt tartotta, hogy mindent Istentől fogadjunk és az Ő kezébe helyezzünk. Ezzel vált ő számomra a legnagyobb Mesterre mutató Mesterré.

+

Ráday Pált (e néven a harmadikat a családban) Mályuszné Császár Edit a színházért rajongó nagy charmerként jellemezte,¹ és természetesen nem ismeretlen szereplő a színháztörténelmi szakirodalomban. S nem is egyetlen szereplő, hiszen négy egymást követő generáció írta bele magát a magyarországi – magyar és német nyelvű – színjátszás történetébe. Jelen tanulmányomban ezt a családi tradíciót vázolom fel, középpontban Ráday III. Pál személyével, a már ismert adatokhoz néhány újabbat illesztve.

A könyvgyűjtő Ráday Gedeon 1774-től, a Rondellában meginduló rendszeres német színjátszástól kezdve lelkes nézője volt az előadásoknak. Nehezen indulhatott ez a misszió, amint erről Ráday Gedeon felesége, Szentpéteri Katalin tudósította fiát, ifjabb Gedeont: „az szegény komédiásoknak is nem sok hasznok vagyon, pedig minden ember igen ditsíri, hogy igen szép es jó komédiájuk vagyon.”² Egy másik alkalommal

¹ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A Rádayak és a hazai színjátszásunk = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I.*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1956, 72–80.

² Ráday Levéltár (továbbiakban RL) C64/9 387. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pest, 1775. január 19.

Pestre készülő férjéről írja: „benn fog maradni, bizony magam is nem bánom, mert ottan az komédiával mégis csak elmulatja magát, az mint maga is mondja.”³ Mielőtt úgy tűnne, hogy Szentpéteri Katalint csupán mérsékelten érdekelte a színház, idézem egy rokon, Darvas Ferenc hozzá írt levelét, amely szinte teljes terjedelmében bécsi látogatásának operai és színházi élményeit tartalmazza:

„az olasz operában [...] egy leírhatatlan szép balettot producált mostani új balett Mester Signior Sacco⁴ nevű olasz. [...] elbámult az egész Bécs és Sacconak háromszor is vivátot kiáltott [...] csudálkozásra való az tánczosoknak az legnehezebb darabokban is hibázni nem tudásuk. Az éneklésben is [...] mind igen szép volt. [...] Láttam az Teátrumon egy szépséget, valamely Viganó nevű olasz szüleményt⁵, megvallom ha Ludányban, Péczelen, vagy Pesten hirtelen előmbe gyűtt volna, kezei csókolására szalattam volna [...] ez most Bécsnek az csillaga...”⁶

Ráday Gedeon színházrajongásáról tudósítanak Kazinczy Ferenc közismert visszaemlékezései is. Kazinczy 1772-ben ismerte meg Rádayt, azaz látta életében először, de barátságuk 1782-től, Kazinczy pesti jurátussága idejétől mélyült el.

„Ő nagy barátja volt a' theatrumnak 's ha Pesten volt, ritkán múlasztotta el a' Játékokat. A' Parterren fogott mindég helyet, nem soha lózsiban. A' ki vele szóba akart eredni, háta megett fogott helyet, 's a' szomszédjához a' darabnak vagy játszásnak helyes vagy hibás volta felől ejte szót, 's bizonyos lehetett felőle, hogy az Öreg részt fog venni beszédében. Én igen gyakran voltam a' theatrumban szomszédja, 's sokszor csak az ő kedvéért mentem oda. Ekkor osztán a' három Egység (unitas temporis, loci et actionis), Shakespear, Corneille, Racine, Voltaire és Göthe felől folyt a' szó.”⁷

A szövegben szereplő „teátrum” valószínűleg az 1784-ben megnyílt Várszínházra vonatkozik, mert ott létesítettek páholysorokat. Itt jegyzem meg, hogy Ráday Gedeonnak csak a versei jelentek meg mindeddig kritikai kiadásban; levelezése egy részét százötven

³ RL C64/9 390. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1775. április 24.

⁴ Giovanni Antonio Sacco (1708–1788) olasz balettmester, koreográfus. Pályája során főként Lengyelországban és Dániában dolgozott.

⁵ Maria Viganó, született Maria Medina (1756–1821) spanyol balett-táncosnő, a Wiener Hofoper társulatának tagja.

⁶ RL C64/9 20. Darvas Ferenc Szentpéteri Katalinhoz, Bécs, 1776. szeptember 29.

⁷ KAZINCZY Ferenc *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Első Osztály. Eredeti Művek. Kritikai kiadás), 29.

évre visszamenően elszórta publikálták különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben. Ha a teljes anyagot egyben láthatnánk, valószínűleg részletesebben megismerhetnénk drámaelméleti felfogását – egybevethetően könyvtára idevágó köteteivel –, s talán színházi benyomásait is.

Ráday Gedeon fia, II. Gedeon már továbblépett a színházlátogatásnál és a passzív műélvezetnél: az 1780-as években – mivel az *Orpheus* 1790-ben „sok esztendőkkel ezelőtt”-ként utal rá – elkészítette Tobias Gebler *Klementine oder das Testament* című színművének magyar fordítását. Sőt, amint Kazinczy írja Ráday III. Pálhoz írt levelében, fordított más is, és II. Gedeon felesége, Fáy Zsuzsanna szintén csatlakozott a színműfordításhoz: „...dann haben wir Acteurs zur ... Clementina und Galeeren Sclaw ihres Vaters und dem dankbaren Sohn von ihrer Mutter”⁸ – ebből egyértelmű, hogy a fordítások a magyar színrevitel szándékával készültek. Az említett *Gályarab* szerzője Charles Georges Fenouillot de Falbaire de Quinsey, és a művet később elő is adták Debrecenben Aranka György fordításában. Fáy Zsuzsanna Johann Jakob Engel *Der dankbare Sohn* című drámáját fordította le, amelyet a pesti német színház 1783-ban mutatott be, és feltehetőleg ez az előadás ihlette őt fordításra. Sajnos az említett három fordítás egyikének sem maradt fenn a kézírata. Azonban ezzel a törekvéssel a Ráday házaspár ahhoz a fordítói mozgalomhoz csatlakozott, amelynek célja volt elegendő számú magyar nyelvű színművel ellátni a még meg sem indult, de már óhajtott magyar színjátszást. 1785-ben II. Gedeon szervezésében megalakult a Magyar Játsszók Társasága. A pesti Rondellában heti egyszerre tervezett előadásai közül három adatolható: augusztus 31-én Anton Zechenternek Voltaire nyomán írt *A hitető Mohamedje*; szeptember 12-én Pesten és 14-én Budán Simai Kristóf *Mesterséges ravaszság* című vígjátékának előadása.⁹

Az ifjabb Ráday házaspár is szenvedélyesen látogatta Thália csarnokait, ezt a családi levelezés tanúsítja. 1778 júliusában Pestről tudósította édesanyját II. Gedeon:

„Itt mostan minden multságok vannak, német comedia, másutt német opera, tűzi mesterségek, Politzinello és valamely árnyékjáték. De az Vár comediáira az uraságok mind el mennek.”¹⁰ 1781-ben Bécsből írja apjának: „Egy igen híres énekes is producálta az múlt héten itt magát, Signora Mara¹¹ ... úgy tartatik, hogy legelső Európában, itt háromszori éneklésével 7000 fl. pénzt, Pozsonyban pedig egyszer énekelt és 750 forintja jött bé. Képzelní sem lehet mesterségességét és képzését

⁸ Kazinczy Ferenc levele Ráday III. Pálhoz, Kassa, 1790. augusztus 15. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_0328_k (letöltés 2022. november 18.)

⁹ *Magyar Színháztörténet I. 1790–1873*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 35.

¹⁰ RL C64/9 178. Ráday II. Gedeon anyjához, Szentpéteri Katalinhoz, Pest, 1778. július 19.

¹¹ Gertrud Elisabeth Mara (született Schmeling, 1749–1833) virtuóz szopránénekesnő.

éneklésének, az nyoltz garasos Parterre is 1 forintosa tétetett még sem férhetett bé az ember, annyi volt.”¹²

Fáy Zsuzsanna férjéhez írt leveleiben is esik szó pesti és budai színházlátogatókról, például: „mink tegnap [...] az budai teatrumban voltunk az kit is tegnap legelőször exverniroztak, és oly tele volt, hogy az le szakadástul lehetett félni.”¹³ Az egyik bécsi tartózkodása során hirtelen elhatározással szeretett volna megnézni egy előadást, s egy udvari embertől kért segítséget, hogy jó helyet kapjon. Ám az idegen dámát a közönséges népek közé nem akarták vegyíteni, az úri helyek pedig mind tele voltak, így aztán Fáy Zsuzsanna „gondolván eb rescírozik” – elállt szándékától¹⁴.

II. Gedeon gyermekei, III. Pál és öccse, III. Gedeon ily módon egyenesen Thália búvárkörébe születtek bele. Szerepjátékok iránti vonzódásuk zsenge gyermekkori eseteit megörökítették a nagymama, Szentpéteri Katalin levelei. A kis Pált és testvérét huzamos ideig a nagyszülők nevelték Pécelen – dajkák, később házitanítók közreműködésével. Kétéves sem volt még, és beszélni sem tudott, amikor – ha megszidták – egy pucér gyermekeket ábrázoló festményre mutogatott, hogy ők voltak a rosszak.¹⁵ Két évvel később unoka-nagymama közötti szerepjátékokról tudósít a levelezés, eszerint Palyiska bivalyosként gondozta/örizte nagymamája bivalyát, aki áristomot helyezett kilátásba a bivaly esetleges elkóborolásáért.¹⁶ 1775 decemberében a kis Gedeonról írja Szentpéteri Katalin, hogy egy hosszú rigmust tanul be karácsonyra a szüleinek, annak reményében, hogy „a Kis Atya és a Kis Anya egy aranyat fog adni neki, de már mivel haza nem jöttök édes fiam, úgy tartom hogy csak a Budáról ide jövő katonáknak fogja mondani a Grajcárkáért”¹⁷.

A testvérpár felcseperedvén Pest-Buda színházainak rendszeres látogatója lett. Kazinczy Ferenc egy alkalommal Ráday Gedeonnál Pécelen tanúja volt, hogy az ifjak nem érkeztek meg a vacsorához, s az aggódó nagyapát a cselédje nyugtatgatta, hogy hiszen szombat van, tragédiát adnak a teatrumban, majd hajnalra megérkeznek. Reggel Pali az ágyból lelkendezett Kazinczynak: „Láttad volna csak, melly jól játszott ez ’s ez leány! kiálta felém, midőn beléptem. Együtt menénk az öreghez, ’s Pali, megcsókolván kezét, nagy tüzzel beszéllé melly jól adák a’ darabot. Az öreg [...] elkapva unokája’ heve által, kérdéseket teve mint valának elosztva a’ darab’ szerepei. ’S a’ theátrumi discussiók addig tartának, míg a’ Pap béharangoztata.”¹⁸

¹² RL C64/10. VIII. g2. g/26. Ráday II. Gedeon apjához, Bécs, 1781. április 13.

¹³ RL C64/10 VIII. g5. 3. Fáy Zsuzsanna férjéhez, Ráday II. Gedeonhoz, H. é. n. június 10.

¹⁴ RL C64/10 VIII. g/5. 19. Fáy Zsuzsanna férjéhez, Ráday II. Gedeonhoz, Bécs é. n. szeptember 19.

¹⁵ RL C64/9 376. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1769. április 24.

¹⁶ RL C64/8 2332. Szentpéteri Katalin férjéhez, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1771. december 18.

¹⁷ RL C64/9 393–394. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1775. december 19.

¹⁸ KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, i. m., 31. és szövegváltozat: https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_onelet_0403_k&chi (letöltés 2022. november 19.)

Egy korábbi publikációmban részletesen írtam arról a tévedésről, amely Mályuszné Császár Edit nyomán sajnos valamennyi színháztörténeti lexikonba és monográfiába belekerült.¹⁹ Itt csak röviden említem, de jelentősége miatt szólni kell róla: Mályuszné adaléka volt, hogy 1788-ban német vendégművészek a péceli kastélyban előadták Mozart *Szöktetés a szerájból* című művét. A magyar kastélyszínházi előadások szerény számát a szakirodalom örömmel gyarapította ezzel, ám a valóság az – megnézve a hivatkozott forrást, III. Pál és III. Gedeon levelezését –, hogy félreértésről van szó. A testvérek nyelvgyakorlás céljából németül leveleztek egymással 1787–1789 között: Pál megkezdte eperjesi tanulmányait, a Pécelen-Pesten maradt Gedeon pedig tudósította őt mindenről, elsősorban színházi hírekről. A *Szöktetés a szerájból* a budai Várszínházban került színre, s Gedeon arról tudósítja bátyját, hogy az operát egy hatalmas égzengés zavarta meg, de az ijedtség után az előadás folytatódott.

1790. október 25-én valószínűleg az egész család, de Ráday Gedeon és unokái bizonyosan jelen voltak Budán Kelemen László színtársulatának magyar nyelvű előadásán, ahol Simai Kristóf *Igazházi* című darabját adták elő. Fogadtatásáról Ráday Gedeon így ír Kazinczynek: „az Igazházi nagy applausussal játtzattatott mind Pesten, mind Budán, úgy hogy még az Judex Curiae magais tsattogtatott applausust a' Játtzoknak. [...] de mind ezekről bővebben fogja az Urat tudósítani Pál Fiam.”²⁰ Ráday Pál ekkor 22 éves, amúgy jurátus, de a színház iránt olyannyira elkötelezett, hogy Kazinczyval szövetkezve élére áll a hivatásos magyar színjátszás megszervezésének. Az első magyar nyelvű előadások még csak tesztnek voltak felfoghatók, amelyekről hosszú út vezetett a rendszeres előadásokig. Ráday Pál szervező igazgató, Kazinczy művészeti vezető szerepet vállalt ebben; de Kazinczy visszaemlékezésének tanúsága szerint erős motivációt jelenthetett a társulat szép színésznője, Moór Anna: „Ráday, az első Gedeon' unokája, magyar színt szándékozék alkotni, 's társúl mellé a' nagy munkára én rendeltetém. Én ahhoz keveset érték, Ráday benne mester volt. A' szép Moor Náninak, (később Rehák Prókátor' hitvesének) nem kelle mester; ötet a' természet szülte azzá. Gyönyörű leány, Palinak nagy öröme, nagy kevélysége.”²¹ A játzsási engedély és a játzsóhely megszerzésére tett erőfeszítések azonban különféle adminisztratív és jogi akadályba ütköztek; Ráday Pál fiatal kora, tapasztalatlansága; a távol élő Kazinczy magasröptű színházestétikai ideái; a színtársulat emberi gyarlóságai együttesen vezettek oda, hogy ez a kezdeményezés

¹⁹ BEREZ Ágnes, *Középnemesi barokk életmód a Ráday-család levelezése alapján. III. Színháztörténeti adalékok* = BEREZ Ágnes – LÁNGI József, *Aranyidők a péceli Ráday kastélyban*, Bp., Műemlékek Állami Gondnoksága, 2009, 65–70.

²⁰ Ráday Gedeon levele Kazinczy Ferenchez, Pest, 1791. február 14. = KAZINCZY Ferenc *Összes Művei*, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_0361_k&hi (letöltés 2022. november 20.)

²¹ KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, i. m., 521. és szövegváltozat: https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_onelet_0401_k (letöltés 2022. november 20.)

a két főszerző fokozatos visszalépésével, és a gyakorlatias Kelemen László helyzetbe kerülésével zárult. De az ifjú Ráday Pál már 1790-ben is úgy látta, és később sem változott meg a véleménye, hogy a professzionálisabb és nagyobb közönségbázisra támaszkodó német színház lehet az inkubátora a magyar nyelvű színjátszásnak.

Ráday Pál Eperjesen élt az ezt követő években, ahol a kerületi tábla bírója, majd elnöke volt. Ott töltött éveit kapcsán Mályuszné Császár Edit említi, hogy német nyelvű műkedvelő előadásokat rendezett, és az egyes színészekkel kialakított baráti kapcsolatait is fenntartotta²² – a levéltári források teljes feltárásával pontosítható lesz ez az adalék. Apja, II. Gedeon halála után azonban visszatért a Pest megyei családi birtokokra, s 1807-ben jelentkezett a mai Vörösmarty téren épülőfélben levő pesti német színház bérlőjének. Programja az volt, hogy a nyereség ne Pest városát, hanem a magyar teátrumot támogassa, és ehhez igyekezett megnyerni József nádor támogatását is.²³ Nem meglepő módon a városi magisztrátus tetszését nem nyerte el az elképzelés, és a bérletet Czibulka Alajos cseh-osztrák zenész, színházigazgató nyerte el. „El tökélttem magamban, hogy a' Német Játékszin igazgatását, öszve kaptsoljam a' Nemzeti Játékszin igazgatásával, s' reményltem, hogy amanak hasznával, potolhatom ennek szükségéit. Ez az leg ártatlanab de leg bizonyosabb módja lett volna, a' Magyar Játék-szín Pest és Budán való meg örökösítésének. A' rajtunk és Nemzetünkön fekvő el harithatatlan átok, nem engedte, hogy ez el süljön, és hogy egyszer valahára a' Német segítse a' Magyarot”²⁴ – számolt be az esetről Kazinczynak.

1810-ben Emanuel Schikaneder színész-énekes, színházi szakember, Mozart egykori librettistája jelentkezett Ráday Pálnál. A Theater an der Wien alapítója ekkor már pályája hanyatló szakaszában volt, 1809-ig a brünni udvari színházat vezette. Ez év végén vagy 1810 elején kérelmezte Ráday Pálnál, hogy a pesti német színházban rendezhessen – levele nem maradt fenn, csak a Ráday Pál levelező Protocollumában meglevő válaszlevél.²⁵ Ebben megtisztelőnek nevezi Schikaneder bizalmát, és József

²² MÁLYUSZNÉ, *i. m.*, 75.

²³ Ráday Pál szerepéről a pesti német színház körül: KÁDÁR Jolán, *A pesti és budai német színészet története 1812–1847*, Bp., MTT, 1923, 18–32.

²⁴ Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez, Ludány, 1808. február 6 előtt. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_1228_k (letöltés 2022. november 21.)

²⁵ RL C64/11B 181. doboz; Levelező Prothocolum 1809.1810.1811. No. 17. A levél szövege: „An Herrn Emmanuel Schikander Schauspieler, Pesth d. 29. Jan. [1]810.

Mein Angässlichkeit hielt mich länger auf meinem Landgute auf, als ich vermuth.. habe, und so kann auf Ihr Schreiben erst vor wenigen Tügen, als ich hierher in die Stadt anlangte, in meinen Hände. Ich gestehe es, dass ich mich geschmeichelt fand, dass so ein Tallentvoller Mann, und beliebter Künstler, die Regie unter meinen Entre...rie zu führen sich mir anträgt. In voraus bin ich überzeugt, dass die Direction mit einem Vortheil, und Zufriedenheit des Publikums, geleitet [...] würde, allein da die Sache noch in weite Felde is, auf S[eine]r Kaiserliche Hochheit der Erzherzog Palatinus [...] [...] [...] mein [...] und [...] abhängt, abwesend sind, kann ich nichts bestimmte antworten, in jedem Falle wird mir ein Ferngügen seyen Ihre meine Achtung zu beweisen mit der ich verbleibe.”

nádor döntési kompetenciájára hivatkozik. Schikaneder végül nem rendezett Pesten, ám amikor Czibulka Alajos 1811-ben belebukott a színház vezetésébe, jelentkezett a feladatra. Ráday Pál úgyszintén. Schikaneder pályázata ekkor már nem lehetett esélyes: a beteg és elszegényedett művész hamarosan el is hunyt. Ráday Pál a beadványában ezúttal mellőzte a magyar színház kérdését, igaz, időközben megváltozott a véleménye a társulatról, rossz igazgatás alatt álló „gyülevész komédiások”-ként jellemezte őket.²⁶

Végül 1814-ben ítélték neki a pesti német színház bérletét három esztendőre, 1815–18 között, s végre őrá mosolygott a timpanonról Thália. Ráday igazgatói programja impozáns volt: egyensúlyt kívánt tartani a könnyedebb és a komolyabb darabok között; igényes díszletkészletet létrehozni; csökkenteni a bürokráciát; szigorítani a próbák fegyelmét. Felismerte a rendező személyének kulcsfontosságát, és a színészeket is bevonta a műsortervezésbe. Vendégművészeket alig fogadott, az állandó társulatot kovácsolta munkaközösséggé. Csökkentette az opera-előadások számát a drámák javára, és rendbe hozta a budai Várszínházat is, ahol a kevesebb szereplős, kevésbé díszletigényes társalgási darabokat játszották. Arra is gondja volt, hogy a Budán játszó színészeknek legyen budai szállása, hiszen a Dunán való átkelés a sötét téli éjszakákban veszélyes, de mindenképpen kellemetlen és hosszadalmas feladat volt. Ráday színházi ízlését Lessing, Goethe és Schiller formálta, az utóbbi két szerző művei mind repertoárra kerültek. Ezenkívül Molière, Racine, néhány alaposan átformált Shakespeare-vígjáték úgyszintén. Az aktuális közönségízlést pedig a Burgtheater és a Volkstheater sikerdarabjaival elégítette ki, amelyekről havi rendszerességgel tájékozódott. Az opera-előadások java része Mozart-repertoár volt; Beethoven *Fidelio*-ja megbukott, viszont Ráday igazgatósága alatt vált sikerszerzővé Rossini.

Gazdaságilag nem volt sikeres vállalkozás az igazgatósága, hiszen nagy összegeket költött a színházra, miközben saját bevételei a napóleoni háborús évek, a gazdasági válságok, a családi adósságállomány miatt egyre csökkentek. 1818-ban mégis szeretett volna élni a hosszabbítás lehetőségével, remélve, hogy beérik a befektetett munka és költség. A város azonban megemelt összeggel pályázatot írt ki, s ezzel kizárták őt a színház vezetéséből.

Ráday Pál belekeseredett ebbe a csalódásba, érzéseiről Kazinczyhoz ekkor írt levelei tanúskodnak. Gyötörte az a gondolat is, hogy gyermekei nehogy „Atyjok, a Játszó Színi Mesterséghez talám szerfelett vonzó helytelen hajlandóságát”²⁷ okolják majd a család anyagi nehézségei miatt. Ugyanebben az évben fiai nevelőjének, Papp

²⁶ Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez, Pest, 1809. július 29. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_1526_k

²⁷ Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez, Pest, 1819. január 25. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_3694_k (letöltés 2022. november 21.)

Józsefnek így fakad ki, amikor hírért veszi, hogy a fiúk – ki hitte volna – vonzódnak a szépirodalom és a színház iránt: „Komédiát sokat láttak, olvastak is, az igaz, – bár a' se történt volna!”²⁸

De hiába volt az apai aggodalom. Bár nem érte meg, fia, Ráday IV. Gedeon 1838–1840 között a Pesti Magyar Színház választmányának alelnöke és igazgatója; 1840-től az immár Nemzeti Színház vezetőségi tagja; 1845-től főigazgatója lett. Ez azonban már egy következő tanulmány tárgya lenne.

²⁸ RL C64/11B 181. doboz; Posonyi Levelező Protocollum octobertől 1818. Augustusig 1823. Item Eperiesi Levelezések de Anno 1824/25; 34. oldal No. 20 Papp Josef Nevelő uramnak (1819).